

דבר העורכות

עִנֵּת לְבִיא,¹ סִלְבִּיה פּוֹגֵל-בִּיזְאוֹי² וְאוֹרֵלִי בְּנִימִין³

מאז קום המדינה ועוד קודם לכן נדונה אימהות ישראלית בהקשר של החיבור בינה לבין הפרויקט הלאומי והאזרחות. הן המדיניות והן השיח הציבורי שיקפו חיבור זה לאורך שנים. אולם אל מול תהפוכות ושינויים אידיאולוגיים, כלכליים וחברתיים שהתחוללו בעשורים האחרונים בחברה הישראלית, ספק אם ניתן היום להבין אימהות רק דרך חיבורה לפרויקט הלאומי ולאזרחות. נראה שלנוכח התחזקותם של תהליכי האינדיבידואליזציה וההפרטה העוברים על החברה הישראלית ובמקביל להתהוות תכנים וביטויים מגוונים של אימהות ישראלית עכשווית, מתערערת תפיסת האימהות ההיסטורית הנורמטיבית.

גיליון מיוחד זה מתמקד בסוגיות הללו. הוא מבקש לבחון את האימהות, כשהיא מתעצבת תוך משא ומתן עם הקשרים מוסדיים ותרבותיים משתנים. עוד הוא מבקש להצביע איך תהליכי שינוי במדיניות הציבורית בישראל באים לידי ביטוי בחייהן של אימהות ובאופני הפעולה שלהן. כך מתאפשר לקוראות ולקוראים להתחקות אחר חוויותיהן של אימהות, ולהבין את הדרכים שבהן הן מצליחות לצבור משאבים, להצות גבולות, לשנות משמעויות של טיפול ולאתגר הצטלבויות של מעמד, מגדר ואתנו-לאומיות.

קובץ המאמרים שבגיליון בוחן את מוסד האימהות ואת חוויית האימהות כפי שהם עולים מהמחקר העדכני במגוון תחומים תיאורטיים; כל אחד מהמאמרים מציג נקודת מבט נפרדת על התנסויות אימהיות במיקומים שונים בחברה הישראלית, וקריאת המאמרים כמכלול פורסת לפני הקוראות והקוראים פסיפס הטומן בחובו שימור וייצור מחדש של תפיסות אימהות הגמוניות ופטריארכליות בד בבד עם קריאת תיגר פמיניסטית על אותן התפיסות.

להלן ברצוננו לשרטט מסגרת תיאורטית ומושגית, תוך דיון בשינויים המקיפים המתחוללים במדיניות הציבורית, כדי להבין איך מעוצבים פניה של האימהות העכשווית, כפי שהיא מתוארת במאמרים השונים בגיליון זה.

1 החוג לשירותי אנוש, אוניברסיטת חיפה.
2 בית הספר למדעי ההתנהגות, המכללה למנהל.
3 המחלקה לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, אוניברסיטת בר אילן.

בין אימהות פטריארכלית לכינון אימהות פמיניסטית

כחלק מרכזי בהווייה האנושית, זכתה וזוכה האימהות, על היבטיה הרבים, להתייחסויות אין ספור בכל תחומי הידע והמחקר בכל החברות והתרבויות. במשך דורות עיצבו התייחסויות אלה, כמעט ללא יוצאים מן הכלל, את האימהות כמה שניתן לכנות "אימהות פטריארכלית" (O'Reilly, 2016), שבבסיסה ניצבות שלוש אקסיומות: (1) **האקסיומה המהותנית** (essentialization) – כל אישה באשר היא רוצה להיות אם כחלק ממהותה כאישה וכמרכיב בלבדי בזהותה; (2) **אקסיומת הטבעיות** (naturalization) – המסוגלות והאהבה האימהיות הן תכונות מולדות המצויות אצל כל אישה או אם באשר היא; (3) **אקסיומת האידיאליזציה** (idealization) – האימהות מביאה אושר ומשמעות לחייה של כל אישה.

על סמך אקסיומות אלה הוגדרה "האימהות הטובה" במרחבים שונים ובתנאים שונים, ומוסדו הנורמות והפרקטיקות הנדרשות לאם הראויה. ניתן לטעון שכך הוכפפו הנשים, לאורך ההיסטוריה, לציוויי הפטריארכיה שהכתיבו סדר מיני, כלכלי, תרבותי, דתי ומשפטי, שבו גברים מבוגרים שולטים בגברים צעירים ובנשים (טריגר, 2013), שיכולתם להחליט על תסריט חייהם מוגבלת מאוד. ההסדרים הפטריארכליים אמנם הקנו לנשים כוח וסמכות מסוימים, אבל רק בתחומים שביקשו לייצר מחדש את הפטריארכיה, כגון הזירה הביתית שבה הנשים-האימהות מופקדות על התנהלותם התקינה של הבית ושל היחסים המשפחתיים. רק תוך קבלת מבנה סמכות זה התאפשר לנשים-אימהות לפתח את ה-agency שלהן, ולנהל "משא ומתן עם הפטריארכיה" (Cheruvallil-Contractor, 2016; Kandiyoti 1988) בניסיון לממש את אימהותן בתהליך של התעצמות.

את הערעור השיטתי והמקיף על האימהות הפטריארכלית אפשר לייחס, בחלקו לפחות, לפרסומו ב-1949 של הספר **המין השני**, פרי הגותה של סימון דה בובואר, וכן לגל השני של הפמיניזם, משנות ה-60 של המאה ה-20. חוקרות פמיניסטיות שפעלו בשנים אלה הצביעו, כל אחת בדרכה, על האופן שבו הצליחה הפטריארכיה במשך דורות ובהקשרים תרבותיים ומעמדיים מגוונים לכונן את עצמה מחדש דרך מוסד האימהות (הפטריארכלית). עוד הן טענו שאימהות ממוסדת זו הייתה ועודנה בסיס לדיכוי, למשמוע ולמשטור של נשים בעולם.

ספרה המכונן של אדריאן ריץ' (Rich, 1976), מאושיות התנועה הפמיניסטית, הפך עוגן מרכזי בחקר האימהות והמשפחה וציון דרך בתהליך פירוק האימהות הפטריארכלית. בספר זה הבחינה ריץ' בין אימהות כמוסד לבין אימהות כהתנסות וכחווייה. בהגדרה את האימהות כמוסד חברתי, הבליטה ריץ' את עוצמתו כקריטריון להערכת אימהות ונשים. לשיטתה, נשים, בכל גיל, בכל מצב ובכל הקשר נשפטות תחילה על פי מידת מחויבותן לקוד האימהות המקומי ולהתנהגויות המצופות מאימהות (Phoenix & Woollett, 1991). כך מסבירה זאת אריאלה פרידמן (2007, עמ' 194):

מוסד האימהות פירושו אימוץ תפקיד חברתי ולא אישי, שעיקרו העברת הקודים החברתיים הגבריים. הדגש הוא על אחריות ומחויבות. חוויית האימהות, לעומת זאת, כוללת את הבחירות של האישה להיות או לא להיות אם, את מגוון הרגשות שיש לה כלפי ילדיה, הקשר הפיסי והנפשי שהיא חווה איתם, התחושות, הזיכרונות, המאויים. ההבחנה הזו חשובה, שכן היא מאפשרת שחרור מההיבטים הכובלים של האימהות ומקנה ערך ומרחב לאימהות החווייתית ולקשר הממשי בין האם לילדיה.

ספרה של אדריאן ריץ' (Rich, 1976) תרם גם לראיית האמביוולנטיות האימהית כחווייה מרכזית של האם, החווה בעת ובעונה אחת טווח רחב של רגשות חיוביים ושלייליים, רעיונות, עמדות או דרכי פעולה מנוגדים.

תהליך פירוקה של האימהות הפטריארכלית נמשך הודות לשתי התפתחויות מרכזיות נוספות – מתודולוגית ותיאורטית – שהתחוללו במקביל במחקר מדעי החברה בכלל ובמחקר הפמיניסטי בפרט. ההתפתחות המתודולוגית נגעה להכרה ההולכת וגוברת בתרומתן הייחודית של שיטות המחקר האיכותניות. שיטות מחקר איכותניות-פנומנולוגיות מתמקדות ב-*agency* של המרואינים, ומאפשרות להשמיע קולות מושקפים וסוגיות מודחקות, אישיות וחברתיות, ולהביאם אל קדמתה של במת המחקר (קרומר-נבו, לביא-אג'אי והקר, 2014). ההתפתחות התיאורטית נגעה לתפנית המכרעת שחלה הודות להגות הפמיניסטית השחורה (Black Feminism) ולגישות הפמיניסטיות הפוסט-קולוניאליות. הגות פמיניסטיות שאימצו גישה זו הצביעו על מגדר כעל קטגוריה חברתית שאינה עומדת בפני עצמה, אלא מצטלבת בהקשרי זמן ומרחב שונים עם קטגוריות חברתיות אחרות, כגון מעמד, גזע, לאום, מגדר, מוצא, מוגבלות. ביחד, וכשהן תומכות זו בזו, קטגוריות אלה מכוננות מערכות דיכוי, שליטה ואפליה שונות החלות על קבוצות שונות של נשים. כלומר: אין דיכוי אישה אפרו-אמריקנית ממעמד הפועלים זהה לדיכוי אישה לבנה מהמעמד הבינוני, וכך גם חוויית האימהות של האחת שונה בתכלית מחוויית האימהות של האחרת. הראשונה שנתנה המשגה תיאורטית למציאות חברתית זו הייתה המשפטנית וההוגה הפמיניסטית קימברלי קרנשו (Crenshaw, 1989). היא דיברה על "הצטלבות קטגוריות דיכוי" (Intersectionality). המשגה זו העשירה מאוד את המחקר על אימהות, על חוויות ועל פרקטיקות של אימהות, תוך דגש על ה-*agency* של אימהות ממיקומים שונים. בעקבות זאת החל להיאסף ידע שיטתי על דרכי אימהות שונות, ברצף שבין משא ומתן עם האימהות הפטריארכלית לבין קריאת תיגר עליה.

ההתפתחויות בהערכה החברתית כלפי אימהות לא ביטלו את האימהות הפטריארכלית ולא את האקסיומות המכוננות אותה. נהפוך הוא: האימהות הפטריארכלית נשארה הנורמה במערב, ועטתה על עצמה את האידיאל של "אימהות אינטנסיבית" (Hays, 1996). אידיאל זה מניח כמובן מאליו ש"האימא הטובה" ממלאת את תפקידיה הנדרשים כאם המטפלת בילדיה, בעיקר באמצעות נוכחותה התמידית. אף שהוא מבוסס על מאפייניהן של משפחות הטרנסקסואליות לבנות מהמעמד הבינוני, הנחיותיו אוניברסליות, משום שאין הוא מגדיר סטנדרטים נפרדים לאימהות ממיקומים חברתיים שונים (Weigt, 2006). כללי המוסר

הנגזרים מאידיאל זה נוקשים – האם הטובה נמדדת אך ורק על פי מידת התמסרותה למילוי צורכי ילדיה.

במציאות זו אין פלא שאימהות עובדות, במיוחד אלה מהמעמד הבינוני, מגדירות מחדש את החלטתן לעבוד, כך שהחלטה זו תתאים לאידיאלים ההגמוניים של האימהות הטובה (Blair- 2007; Loy, 2003; Stone, 2007). חלקן מנסות להיות אימהות-על (super-moms), כלומר אימהות המקדמות את הקריירה שלהן ואת מחויבותן לעבודה ובה בעת מטפחות אימהות אינטנסיביות. אחרות מנסות להרחיב הגדרות של אידיאלים הגמוניים כדי לכלול את עצמן (MacDonald, 2011). כריסטופר (Christopher, 2012), למשל, מתארת ברוח זו את מודל **האימהות האקסטנסיבית** (extensive mothering). האם הטובה, על פי מודל זה, היא זו הנוטלת אחריות אישית על ניהול הטיפול בילדיה; כלומר: היא האחראית לכך שילדיה יקבלו טיפול טוב (בידי מטפלות אישיות, במסגרות שונות לגיל הרך וכו'). בדרך זו היא נותנת מענה לדרישה להיות בעבודה (adult worker) ובבית (אימהות אינטנסיבית) בעת ובעונה אחת.

דו (Dow, 2016) הציגה מודל אחר המחליף את מודל האימהות האינטנסיבית – **האימהות המשולבת** (integrated mothering). מודל זה מבוסס על ניסיון של אימהות אפרו-אמריקניות מהמעמד הבינוני והגבוה, הניצבות במיקומים בכירים יחסית בשוק העבודה. ממצאיה ממחישים את טענתה של פטרישיה היל-קולינס (2002) שאידיאל הגמוני של אימהות אינטנסיבית מעולם לא היה רלוונטי בעולמן של אימהות אפרו-אמריקניות, שתמיד נאלצו לצאת לעבוד, גם משום שבני זוגן (אפרו-אמריקנים) לא השתכרו די הצורך. מכיוון שלאורך ההיסטוריה הן היו מודרות כלכלית, תרבותית, חברתית וחוקית ולא יכלו לממש אימהות הגמונית, היה עליהן לפתח, פורמלית ולא פורמלית, במודע ולא במודע, אמונות, עמדות, מחויבויות והרגלים שונים מאלה של אימהות לבנות. כך הן יצרו את אידיאל האימהות המשולבת, המבוסס על האמונה שעל אימהות לעבוד בשכר, להיות עצמאיות כלכלית ולהיעזר בקרובים ובחברי קהילה אחרים בכל הנוגע לטיפול בילדיהן.

לצד מודלים חלופיים אלה חשוב להבין שהשינויים במדיניות החברתית-הכלכלית משתקפים גם ביחסן של מדינות הרווחה לאימהות, במיוחד בשלושה היבטים שמנדל ושל (Mandel & Shalev, 2009) מצביעים עליהם: מידת מחויבותה של המדינה להגן על אימהות שאינן יכולות לעבוד בשכר (המנעד קומודיפיקציה-דה קומודיפיקציה); מידת מחויבותה של המדינה להעמיד מסגרות טיפול ושירותים חברתיים המקילים את נטל הטיפול הרובץ על כתפיהן של אימהות והמאפשרים להן להשתחרר ממודל הגבר המפרנס והאישה עקרת הבית (המנעד פמיליאליזציה-דה פמיליאליזציה); מידת מחויבותה של המדינה לספק לנשים משרות איכות, מכוח מעמדה כמעסיקה עיקרית של העובדות בתחומי השירות והטיפול. נסיגת המדינה בשלושה היבטים אלה נתנה כוח רב למודל האימהות האינטנסיבית. בלב השיח הניאו-ליברלי ניצבת התביעה לאימהות אינדיבידואליסטיות, המוכיחה שהיא חותרת במרץ לקדם את מעמדם האישי של ילדיה. אימהות אלה מציינות לדרישה להיות בעת ובעונה אחת במקומות שונים,

ולפעול מול מוסדות שונים. הספרות מראה, שהדרישה להתמסר לצורכי הילדים, כפי שבאה לידי ביטוי באידיאל האימהות האינטנסיבית, ממשיכה להיות קו מנחה המארגן את חיי היומיום של אימהות רבות. אידיאל זה מניח כמובן מאליו ש"האימא הטובה" ממלאת את תפקידיה כאם המטפלת בילדיה בעיקר באמצעות נוכחותה התמידית. ניתן לראות את התביעה העכשווית לאימהות אינטנסיבית כביטוי של השילוב בין הניאו-ליברליזם, המעלה על נס ערכי אינדיבידואליות, לבין הציפייה שאימהות נורמטיביות ימשיכו למלא את תפקידן לנצח ויתמסרו לצורכי ילדיהן, כל עוד נשמה באפן.

אימהות פטריארכלית, חוויה אימהית ו-**agency**: הקשר הישראלי

הדיון באימהות המכוננת בהקשר הישראלי מעוגן בדיון בפמיליזם (familism), כלומר במרכזיות מוסד המשפחה בחיי הכלל ובחיי הפרט, כעיקרון מארגן של הסדרים מוסדיים, הנוגעים לפיריון, למעמדן המשני של נשים כמפרנסות ולמקומן במערכת הפוליטית. בה בעת, שלוש המשגות שהתפתחו בתחום חקר משפחות בישראל תובעות בירור מדויק יותר של מיקומי זהות אימהיים המתפתחים בהקשר פמיליזם מוסדי זה: (1) פוגל-ביז'אווי הראתה כבר ב-1999 שהפמיליזם המוסדי משפיע בדרכים שונות על משפחות שזהותן האידיאולוגית שונה (זהות אורתודוקסית, ניאו-לאומית או פוסט-מודרנית). (2) רום ובנימין (Rom & Benjamin, 2011) טבעו את מושג **השייכות האמביוולנטית** וטענו שנוכח יחסי הכוח בין פמיליזם לפמיניזם בישראל טוות אימהות מיקומי זהות דינמיים המאפשרים להן ללהטט בין היענות לציוון הנורמטיביים של הסדר הפמיליסטי לבין כמיהתן לקרוא עליו תיגר. העיצוב מחדש של אופני הציות לפמיליזם הרחיב בישראל את טווח ביטוייה של אימהות ראויה, ובתוך כך הפך מגוונים יותר את משאבי החומר והזהות הנגישים לנשים בבואן לקרוא תיגר. (3) עינת לביא (Lavee, 2016) הציעה המשגה הנוגעת לקיטוב המעמדי המתגבר בישראל. עיקרה הוא התניית האימהות הראויה והזכאית לתמיכה ביכולת לפרנס עצמאית את הילדים; כלומר: האחריות על גידול הילדים מופרטת עד שאין אימהות יכולות עוד להניח שעצם אימהותן מזכה אותן בתמיכה חומרית או אחרת. שלוש המשגות אלה מחייבות דיון מחודש במשמעויותיה של האימהות בישראל.

הן בשל תרומתו של הדין הדתי בנושאי אישות לאי-שוויון המגדרי (Fogiel-Bijaoui, 2016a) והן בשל תרומתם של מנגנוני זהות ושייכות לאימוץ נורמות ופרקטיקות של קהילות דתיות ומסורתיות (Fogiel-Bijaoui, 2016b; Okun 2016), מעמדן של הלאומיות והדת על ציוויהן, במיוחד בתחום הפיריון וההולדה, מרכזי ביותר לדיון באימהות כמוסד. בעוד הלאומיות והדת מתקפות את עוצמתו של מוסד האימהות, הממשק בין הניאו-ליברליזציה בישראל לבין התחזקותו של אינדיבידואליזם אימהי והיחלשותה של הסולידריות החברתית קורא תיגר על עמדת הכוח המוסדית ועל עוצמתם של אידיאלים הגמוניים של אימהות.

בו-זמניות זו מעצבת מחדש גם את ההסדרים החברתיים הנוגעים להכרה במחויבויות הטיפול של אימהות. פרנקל, הקר וברוידא (2011), למשל, מנו רשימה ארוכה של נסיגות בתחום זה תחת הכותרת **קיפאון ונסיגה בהגנה על משפחות עובדות**. הן הראו כיצד כרסמו כוחות חברתיים סותרים באפשרותו של המחוקק לקחת בחשבון זכויות של אימהות. כרסום זה מתבטא, למשל, בהתחזקות התביעה מאימהות עובדות להפגין מסירות למקומות עבודתן, המתבטאת בשעות עבודה ארוכות ולעתים אף בויתור על עבודת לידה.⁴ מצטרפים לכך גם גורמים אחרים כגון אלה: תלותן של אימהות בעזרתן של אימהותיהן, ולעתים אבותיהן, בטיפול השוטף בילדים בשל המחויבות הגוברת למשרה מלאה ויוממות מתמשכת; הסדרי משמורת לאחר גירושין; שינויים בהגדרות ילדים בסיכון ובפרקטיקת הפרדתם מאימהותיהם. שינויים אלה ושינויים בהסדרים אחרים הופכים את הדיון ברובד המוסדי מורכב ודורש הבחנה בין קטגוריות באוכלוסייה ומידת היזקקותן להסדרים מוסדיים ייעודיים, כמו גם מדיניות ייעודית.

בד בבד נדרשת, בעקבות אדריאן ריץ', פרספקטיבה עדכנית על משמעויותיה של האימהות כחוויה בהקשר המוסדי המשתנה והמורכב שבו משמשים בערבוביה הישן (תסריט אימהי מוכתב מראש) והחדש (העברת האחריות אל הפרט ואל משאביו). פרספקטיבה כזו דורשת בחינה אמפירית של תרומתה של אדריאן ריץ' להבנת חווייתן של האימהות הנעות הלוח ושוב על רצף הרגשות החיוביים והשליליים ביחסיהן עם ילדיהן. ובמלים אחרות, יש צורך לשאול, אם השיח הציבורי בישראל מאפשר דיון פתוח בצדדיה המשותקים ואף האפלים של האימהות. כתבות בעיתונות,⁵ ספרים ועבודות שהתפרסמו בסוגיית הדיכאון שאחרי לידה (אייקן, 2006), כאלה המתמקדים באימהות המנמקות בדרך זו את אי עמידתן בציפיות מהן לאימהות נורמטיבית (נצר-דגן, 2003) או כאלה העוסקים בהתעללות מינית של אימהות בילדיהן (איזיקוביץ', טנר ובירין, 2014), מעידים שגדלה הפתיחות לאפשרות הזו. יחד עם זאת, מעבודת מחקר שנערכה לאחרונה על אימהותן של גננות המחנכות בגיל הרך עולה, שקוד "האימהות הראויה" נקבע עדיין על פי הנחיות טיפוליות/תרפויטיות הגורסות הפעלת שיקול דעת רציונלי ושליטת הלגיטימיות של ביטויי כעס וזעם מצד אימהות כלפי ילדיהן (גלילי, 2016). עבודת מחקר אחרת (פלג, 2016) הראתה שהמבט השולל אימהות לסבית מחייב אימהות במשפחות חד מיניות מתוכננות (כאלה שילדיהן נולדו לתוך מערכת היחסים

4 המושג "חופשת לידה" כתרגום של maternity leave הפך בהמשך בעברית ל"חופשת מחלה". מכיוון שהמשמעות של חופשה יכולה להתאים למנוחה הנדרשת במחלה, לא לעבודת הטיפול בתינוק לאחר הלידה. המושג "עבודת לידה" משקף טוב יותר את אותה הפסקה מהעבודה בשכר לטובת התמסרות לעבודה שלא בשכר.

5 ראו למשל Barak Brandes, S. (2017). *Ideologies of motherhood in Israeli TV commercials in the new millennium. Communication, Culture & Critique*; ברק-ברנסד וגפן (2010). המאמר מתייחס לאמה של רוז פיון, הילדה שנרצחה בידי סבה, שהפך בעלה של האם.

המשפחתית) להציג אימהות מדוגמת על פי עקרונות הרציונליות, הרגישות והמחויבות הבלתי מסויגת לילדים ולענייניהם בעולם.

מתוך אלה עולה, שלצד דיון בהקשר המוסדי המורכב יש להעמיד פרספקטיבה חווייתית ממוקדת agency. פרספקטיבה זו תתמקד בתהליכי צבירת הידע של אימהות, בתהליכים רפלקסיביים מעצבי זהות שהן עוברות וכן ביכולתן להתקדם בנתיבים מאתגרים, התומכים ביכולתן לפתח את טווח היכולות הרחב שלהן או המגבילים יכולות אלה. מחקרים עדכניים אלה מרמזים שרכישת הידע בהקשר הישראלי משמעה לעתים קרובות חשיפה למסרים תרפויטיים כגון אלה השוללים ביטוי גלוי של כעס והתובעים השתכללות בהעמדת גבולות. עם זאת, לצד ביטויים אלה התובעים את קבלת עול האימהות הראויה מצביעה אראלה שדמי (2015) גם על התנגדות לאינדיבידואליזם המבודד בקרב אימהות ומדגישה את האפשרות לקדם ערכים של נתינה והדדיות דרך בחירה בחיים שיתופיים שבהם עבודת האימהות מתחלקת בין חברות וחברי הקולקטיב, כפי שקורה למשל בקיבוצים העירוניים (מיכאלי, 2008).

אימהות ואזרחות בישראל: תהליכי שינוי מוסדיים וכינון "האימהות המופרטת"

נוכח תהליכי השינוי במדיניות הציבורית בישראל, שבגינם האחריות לאימהות ראויה נופלת על כתפי האימהות והתמיכה של מדינת הרווחה מזערית, עולות שאלות מספר: כיצד אימהות פועלות בתנאים אלה? כיצד הן מצליחות לצבור משאבים? מה הן אפשרויותיהן לחצות גבולות, לשנות משמעויות של טיפול אימהי ולקרוא תיגר בצמתים שבהם מצטלבים מעמד, מגדר ואתנו-לאומיות?

טענתה של ניצה ברקוביץ (1999) בדבר הקשר בין אימהות לאזרחות בישראל משמשת על פי רוב כפריזמה העיקרית להבנת מוסד זה בישראל. ברקוביץ הראתה שבפרספקטיבה היסטורית כוננה האימהות בישראל ככרטיס הכניסה להשתתפות בקולקטיב. מהשנים שקדמו להקמתה של מדינת ישראל בשנת 1948, וביתר שאת לאחר מכן, הושם דגש על תרומתן של נשים לפרויקט הציוני באמצעות תפקידן כאימהות, בכל שדרות החברה, כולל הקיבוץ, חיל החלוץ של המפעל הציוני (פוגל-ביז'אוי, 1991). בשיח הציוני, המקשר בין האם היהודייה לאזרחות, הלידה היא אמצעי להשגת מטרות דמוגרפיות (במקביל לתפקידו של הגבר כלוחם). כך, מתוקף תפקידן כאימהות, שאבו נשים את זכאותן לתמיכת המדינה ולקבלת זכויות אזרחיות וחברתיות. השאלה שיש להעלות בהקשר זה היא כיצד התפתח החוזה האזרחי מאז מצאו חוקרות (Helman, 2011; Herbst, 2012) שאימהות נשפוטות כעובדות וכיזמות.

בשונה ממדינות צפון אמריקה וממדינות רבות באירופה, אימהות במשרה מלאה מעולם לא הועלתה על נס בישראל. נשים תרמו לקולקטיב גם את תפקידן כאימהות וגם את השתתפותן בשוק העבודה (פרוני, 2009; Berkovitch, 1997). הנחת היסוד הייתה שיוכלו לשלב בין תפקידים אלה (יזרעאלי, 1997), בעוד מוסדות המדינה תומכים בפועל בהשתתפותן בשוק העבודה. בעבודה מוקדמת יותר טענה יזרעאלי (Israeli, 1992) שהאידיאל המקומי תובע מנשים להעמיד בראש סדר העדיפויות את אימהותן ולהשתלב בשוק העבודה במסלולים שיאפשרו להן להמשיך ולשמר אותו. היא כינתה מסלולים אלה "נתיבי אימהות" (mommy tracks). תמיכת המדינה ב"משרות אם" (פחות שעות עבודה) תיקפה את טענתה. לפרספקטיבה זו של יזרעאלי יש חשיבות, כשעומדים על ייחודם של מקומות עבודה ישראליים רבים, המתייחסים בכבוד לצורכי הטיפול והגידול של אימהות ומאפשרים אותם. כלומר: ענייני הטיפול בילד, למשל ילד עם צרכים מיוחדים, עשויים לפגוש תרבות ארגונית מבינה שתאפשר לאם להחזיק במשרתה, גם אם תיעדר מפעם לפעם. יש לשים לב לשני שינויים שחלו עם הזמן בהקשר של טענתה של יזרעאלי: (1) יש מקומות עבודה שבהם לא נוהג תקן זה של משרות אם, והם נחלקים לשני סוגים – אלה שאימצו קוד התנהלות גברי, המתעלם מצורכיהן הייחודיים של אימהות כמטפלות ראשיות בילדיהן, ואלה המתבססים על משרות בהעסקה קבלנית/מתווכת, על משרות שעתיות או על משרות בשכר נמוך ורואים בהיעדרות אימהות הפסד וסיכון לרווחיות ולתפקוד הארגוני. (2) חל שינוי אצל הגברים בתפיסת מחויבויות הטיפול. אף שמקומות עבודה מתקשים לקבל כשוות ערך את מחויבויות הטיפול של גברים, והקטגוריה היחידה של גברים שמחויבות הטיפול שלהם מתקבלת בהבנה היא קטגוריית הגרושים (Cohen-Israeli & Remennick, 2015), עוד ועוד גברים לוקחים על עצמם לאסוף את ילדיהם ממסגרות הטיפול. עוד יש לציין, שעם התחזקות הביקורת הפמיניסטית על הפטרנליזם של שוק העבודה (רדאי, 1995) ועם הצלחת המאבק הפמיניסטי נגד ההגנה על נשים ממשמרות לילה, כדי לאפשר להן את המשמרת השלישית הרווחית ביותר בתעשייה, נחשפו נשים, פועלות ייצור, לתביעה לקבל על עצמן משמרות של 12 שעות (בנימין, 2006). בזה אחר זה החלו מקומות עבודה לתבוע מנשים ימי עבודה ארוכים (רובינשטיין, 2002, **מה קרה חצי משרה?**), באופן שערער את הלגיטימציה שלהן להשתלב בהם כאימהות. כך לדוגמה הראתה פרנקל במחקרה (Frenkel, 2008), כיצד אימהות מתמרנות בחשאי במרחב הארגוני, כדי לעמוד במחויבויות הטיפול. עבודות אלה ואחרות מלמדות על שלושת הצירים שבהם נסוגה מדינת הרווחה ממחויבותה לחיזוק אימהות: כרסום בדה-קומודיפיקציה (ירידה בהגנה על נשים מהשוק בתקופות של אי עבודה); צמצום הדה-פמיליאליזציה (אספקת שירותים חברתיים איכותיים כדי שהפרט, כולל כמובן אימהות, לא יהיה תלוי במשפחתו כדי להתקיים); התנערות ממחויבות המדינה למעמדה כמעסיקה המציעה משרות איכות לנשים במנהל ובעיסוקי השירות והטיפול. כל אלה פוגעים באופן שונה באימהות הנמנות עם מגזרים חברתיים מובחנים.

תהליך השינוי המוסדי המסתמן מגלם מעבר מחוזה אזרחי, בין המדינה לאימהות, שהבטיח את מחויבותה לתמיכה בגידול הילדים, לחוזה אזרחי הגורס אינדיבידואליזם, אוטונומיה ויכולת פרנסה עצמאית של אימהות, באופן המצמצם מאוד את מחויבויות המדינה. חוזה זה הופך את האימהות הישראלית ל"אימהות מופרטת" – האימהות הן האחראיות העיקריות לרווחתם של ילדיהן ומוותרות כמעט לחלוטין על פעולה משותפת לחיזוק מעמדן האזרחי. אנו מציעות מושג זה, כי על בסיס הנחות ניאו-ליברליות המיושמות במגוון מוסדות מדינה (צבא, מערכת המשפט) והמדיניות הציבורית בדרגות שונות בכל אחד מתחומיה (כגון דיור, חינוך, בריאות, רווחה),⁶ המדינה מעבירה אל כתפי האימהות, כמעט ללא התנגדות או ביקורת, את האחריות על רווחת הילדים.⁷ כמו בניתוחים קודמים של המדיניות הציבורית העכשווית בישראל, שהצביעו על האמביוולנטיות המאפיינת אותה כתוצר של תהליך השינוי המוסדי ברמת החוזה בין מחויבות המדינה לאזרחיה לבין התנערותה ממחויבות זו, גם הדרישה מאימהות להימנע מבקשת תמיכה מהמדינה מתקפת את גישת המקף בין מדינה מפקירה למדינה משגיחה (כץ וצפדיה, 2010), במיוחד נוכח ההדרה האזרחית, גם מהזכות לאימהות פעילה (פרנקל והקר, 2005), של אימהות שאינן עומדות בדרישה לאוטונומיה, לאי תלות.

אם כן, **אימהות מופרטת** משמעה שאימהות עכשוויות בישראל נדחקת להישענות על משאביה של האם בתנאי מינימום של תמיכה ציבורית, ועל כן היא עוברת בידול מעמדי המביא עמו קיטוב חברתי – אי שוויון הולך וגדל בין ילדים הגדלים בשפע לבין ילדים הגדלים במחסור. היענות לתביעות מוסד האימהות ואתגורן בהקשר של מעמד בינוני מקבלים אופי דואלי: ההיענות בהקשרים חומריים, חברתיים ותרבותיים מייצרת התרחבות מתמדת של צורכי הילדים. אלה דורשים מאימהות זמן וידע רבים יותר ומגוון רחב יותר של תיאומים והתארגנויות. בה בעת, קריאת התיגר על תביעות מוסד האימהות מאפשרת לאימהות המעמד הבינוני להשתמש במשאבים אידיאולוגיים, זהותיים, אינדיבידואליסטיים ולחזק מאוד את יכולות המשא ומתן שלהן במרחבים שונים בבואן להיטיב את מצבם של ילדיהן. כשמדובר אפוא באימהות מהמעמד הבינוני, ההתמודדות עם העברת האחריות באה לידי ביטוי בגיוס המשאבים העומדים לרשותן; הן מגייסות את המשאבים הכלכליים כדי לשכור עזרה (extensive motherhood), את המשאבים החברתיים כדי לארגן לעצמן רשתות תמיכה (integrated motherhood) ואת המשאבים האידיאולוגיים כתפיסות ערכיות (תרפויטיות) המגדירות נכון ולא נכון ביחס לטיפול.

6 חשוב לציין בהקשר זה את טיעונו הדיפרנציאלי של גוטוויין על מדינת הרווחה בשטחים שאיננה נסוגה (גוטוויין, 2016).

7 מחאת קיץ 2011 ביטאה את אופיה הדיפרנציאלי של נסיגת מדינת הרווחה בהקשר של ההכבדה על מעמד הביניים (רוזנהק ושלו, 2013).

ואולם כשמדובר באימהות המעמד הנמוך, המשאבים היחידים המאפשרים להן להתמודד עם גלגול האחריות אל כתפיהן הם המשאבים הרגשיים התלויים בנוכחותן הפיזית, הן בבית והן במרחבים השונים, במשא ומתן הבירוקרטי על הזדמנויות לילדיהן ועל תמיכות בתשלומים. אימהות מתמודדות עם אלה לבדן, גם אם לעתים הן מצליחות לגייס עזרה מהמשפחה או תמיכות ממוקדות מעמותות.⁸ במלים אחרות, על אימהות המעמד הנמוך לקבל על עצמן את אידאל האימהות האינטנסיבית. וכך, בשל מיעוט המשאבים והתלות בשירותים החברתיים, ולא פעם במשפחותיהן, אימהות הנענות למוסד האימהות חושפות את עצמן לתלות בתמיכה מדינתית, ובדרך זו נאלצות לקבל על עצמן את אופני המשמיע שבהם מותנית התמיכה בהן. בביטוי הקיצוני מגיע תהליך זה עד כדי הפעלת סנקציות מחמירות: על בסיס ההנחה הניאו-ליברלית שאזרחות מותנית, לא רק בלידת ילדים, אלא אף במילוי צורכי הדיור והטיפול שלהם, האזרחות החברתית נשללת מאימהות שאינן מצליחות לספק את צורכי ילדיהן; כלומר: שוללים את זכותן לזכויות חברתיות עד כדי הלאמתה של אימהותן באמצעות האיום על ניתוקן מילדיהן.⁹

ההמשגה של אימהות מופרטת נענית לצורך שהעלינו מוקדם יותר במבוא זה, במבט על אימהות המכוון בעת ובעונה אחת לרמת המקרו והמיקרו, שהוא גם מבט על הסוכנת הפעילה (agency) ועל משאבי הפעולה של האם בהתמודדות היומיום שלה, ומפנה את המחקר לשלושה היבטים של החוזה האזרחי-האימהי: (1) היבט המדיניות הציבורית וביטוייה בהקשרים אתנו-לאומיים ספציפיים ובדגש על חקיקה; בהקשר של המדיניות הציבורית בישראל, לצד הדגש על חקיקה יש גם צורך לבדוק את אכיפתה בידי בעלי תפקידים בשירותים השונים; (2) היבט הדיון הציבורי הבוחן-מבקר את השינויים במדיניות, ובמיוחד את הכרסום במחויבותה של המדינה לאימהות כאזרחיות המשתתפות בחיים החברתיים והפוליטיים; (3) היבט הבחינה המתמדת של פעולותיהן של אימהות ותגובותיהן כלפי המדיניות, הן ברובד ההתמודדות האישית והן ברובד של השתתפות בדיאלוג החברתי ובהתנגדות קולקטיבית. המאמרים בגיליון זה הם בבחינת צעדים ראשונים לקראת פרספקטיבה כזו.

8 אופיין זה של שגרות היומיום של נשים במעמד נמוך, המתמודדות עם הכנסה נמוכה ועם עוני, עלה במחקרן של לביא ובנימין (Lavee & Benjamin, 2016) על חוקי הרגש המעצבים את התמודדות היומיום; ההתמודדות הבירוקרטית החוזרת (והעקרה תדיר) של אימהות בעוני על הנחות ותמיכות עלתה במחקר הביטוח הלאומי על חסמים להיחלצות מעוני (בנימין וניסים, 2017).

9 להמחשת משמעותה של הלאמת האימהות ראו כתבתה של נעמה לנסקי (2017), **הרגשנו כמו בבית כלא לאימהות**.

תוכני הגיליון

המאמרים שלפניכם מפרקים, כל אחד מנקודת מבטו, את פניה הרבות של האימהות, ומציגים דרכים שונות שבהן אימהות מנהלות משא ומתן עם מוסדות ציבור ועם האימהות הפטריארכלית על רקע השינויים החלים במדיניות הציבורית. המאמרים השונים מאפשרים לבחון את רעיון האימהות המופרטת כפי שהוא בא לידי ביטוי בגילויים שונים של יחסים בין אימהות לילדיהן ובינן ולבין הרשתות החברתיות, המשפחתיות והקהילתיות שלהן. אנו מודעות לכך שרק מקצת המיקומים החברתיים האפשריים נבחנים בגיליון, אך מקוות שמאמרינו יניחו תשתית להבנת מורכבות פניה של אימהות עכשווית בישראל, כפי שהיא מעוגנת במגוון המשאבים התרבותיים, החומריים, החברתיים והרגשיים העומדים לרשות אימהות במיקומים שונים.

מאמרן של חגית סיני גלזר ועינת פלד פותח את הגיליון בתיאור אחת הזירות העיקריות שבה בא לידי ביטוי המפגש בין מוסד חברתי ממשמע לבין אימהות, במיוחד כאלה המשתייכות לקבוצות חברתיות מוחלשות. סיני-גלזר ופלד מתארות את תפיסות האימהות של עובדות סוציאליות כוללניות (עובדות משפחה) במחלקות לשירותים חברתיים בישראל ואת אופני נוכחותן של תפיסות אלה במפגשן עם האימהות הפונות למחלקה. מפגש זה מעוצב לטענתן בידי התפיסות המקצועיות, התרבותיות והאישיות של העובדות הסוציאליות בנוגע לאימהות, ומשקף את שיח האימהות המוסדי שברוחו הן מתנהלות ומנהלות את עבודתן עם הנשים הפונות אליהן. הן מצאו, שאף שהעובדות הסוציאליות שללו את הדיכטומיה העומדת בבסיס מיתוס "האם הטובה", כפי שהוצג בהקדמה, מאפייניה של האם הטובה, כפי שעלו מדבריהן של המרואיינות, שיקפו בבירור מיתוס זה. במיוחד הן מצאו שהעובדות הסוציאליות מייחסות את רווחתם של הילדים לאם, ובכך מדגישות את אחריותן הכמעט בלבדית של אימהות לילדיהן, ומותירות אך מקום מצומצם לאבות או למוסדות חברתיים שונים. ממצאיהן הולמים טענות קודמות האומרות שמיתוס האימהות מנותק הן ממיקומים חברתיים שונים, כגון מעמד ואתניות, והן מאילוצים מבניים. מעבר להסברים שמספקות החוקרות לממצאים הנוגעים למקצוע העבודה הסוציאלית, המעדיף את טובת הילד על פני הטיפול באימהות, הן מציעות לקשור את הממצאים למדיניות הניאו-ליברלית העכשווית, שהעובדות הסוציאליות כפופות לה. מדיניות זו השפיעה, לטענתן, על מקצוע העבודה הסוציאלית בצורה כזו שהעוסקות בו זנחו את ההתמסרות לשיפור רווחת הפונים לטובת התמקדות במניעת סיכונים ותו לא. באקלים ארגוני כזה המפגש בין עובדות סוציאליות לפונות מדגיש את כוחה המפקח של התפיסה ההגמונית הפטריארכלית בנוגע לאימהות טובה.

מנקודת מבט שונה מתחקה יפעת ביטון אחר הדרך שבה מערכת המשפט הישראלית משמשת מוסד מרכזי המשמר ייצוגים פטריארכליים של אימהות. כשהיא בוחנת את סוגיית האחריות הנזיקית עקב אובדן עובדה, טוענת ביטון שמוסד זה מבנה את דמותה של האם: הן את חובותיה, הסבל הכרוך בדרך לאימהות, והן את זכויותיה, זכאותה לפיצוי נזיקי ייחודי. בחינת דיני הנזיקין מאירה את מערכת המשפט כזירה מרכזית להבניית דמות האישה והאם, ומוסיפה

נקודת מבט ייחודית מעבר לדיני המשפחה והעבודה, שבאמצעותם נבחנת על פי רוב דמות האישה הראויה. ביטון מסבירה, שאף שדיני הנזיקין נחשבים חסרי משמעות מגדרית, חשיפת ההנחות המובלעות שהמשפט מתבסס עליהן הכרחית להבנת ה"ניטרליות" וה"טבעיות" העשויות לפגוע מאוד בנשים ובמיוחד באימהות. כשהיא מבררת את הדין הנוהג בישראל מנקודת מבט פמיניסטית, טוענת ביטון שהכלים המשפטיים המצויים נטועים בתפיסות פטריארכליות רווחות. במאמר זה היא מציעה לזנוח סטריאוטיפים חברתיים מוכרים אודות רגש אימהי הייחודי לנשים בלבד כחלק "טבעי" ומסתורי מהווייתן, לא כדי לבטל את חווייתן הייחודית של אימהות, אלא כדי להציע נקודת מבט חדשה על אימהות, המדגישה את תפקידה הייחודי של האם בהליך ההבאה לעולם של ילדה המשותפת לשני בני זוג, והמכירה במרכיב המהותי של נשיאת העוברה בגוף הנשי. בהציעה מודל פיצוי חדש בתחום, מאירה ביטון במאמרה את המחירים שנשים נושאות כחלק מה"פריביליגיה" הייחודית של היריון, ומדגישה את התמורה המיוחדת של מערכת המשפט ככזו שיכולה לזרז שינוי בהבניה החברתית של מוסד האימהות, שיחתור תחת המבנה הפטריארכלי המקובל כיום.

מאמרה של רוני רוטלר ממשיך את הדיון המוצג במאמר הקודם בנוגע לתפקידה של מערכת המשפט בהבניית ייצוגים דומיננטיים של אימהות, תוך בחינת הקשר בין מוגבלות, טכנולוגיות פריון ומסוגלות אימהית. על פי אידיאל האימהות, לנשים יש כישורי אימהות טבעיים, והן אמורות למלא ללא קושי את תפקידיהן כאימהות. אולם כשמדובר בנשים עם מוגבלות, פעמים רבות רואים סתירה בינה לבין אימהות. במאמר מציגה רוטלר מקרה שבו אישה עם מוגבלות יזמה הליך שבאמצעותו הובאה לעולם תינוקת ללא קשר גנטי אליה, ומנתחת את המאבק המשפטי שניהלה האישה על קביעת הורותה. רוטלר טוענת, שהתפתחויות טכנולוגיות חדשות בתחום הפריון עימתו את רשויות המדינה עם שאלות חדשות בנוגע לזכויות האימהות של נשים עם מוגבלות וחשפו את הדעות השליליות ואת הסטיגמות על נשים שאין אימהותן נתפסת כטבעית. עם זאת מסבירה רוטלר שמדובר לא רק בתפיסה השכיחה בנוגע לעדיפותה של אימהות ביולוגית, אלא במדיניות רשויות המדינה הממחישה שאימהות עם מוגבלות נתפסות כלא ראויות. כך, אפילו בחברה הישראלית המאופיינת במדיניות פרו-נטליסטית, הרואה באימהות תפקיד נשי הכרחי, מודרות נשים עם מוגבלות מהחברה הלגיטימית, כאשר המוסדות מונעים מהן לעתים לממש את זכותן לאימהות.

עינת לביא מחברת במאמרה בין תפיסות הגמוניות בדבר האימהות ה"ראויה", הבאות לידי ביטוי בשיח האימהות המאדיר את מחויבותה של האם לילדיה, לבין השיח הניאו-ליברלי, המגדיר את האזרח ה"ראוי" על פי מידת השתתפותו בשוק העבודה ובמנותק ממחויבויות טיפול. המאמר בוחן את הצטלבותם של שני סוגי שיח דומיננטיים אלה בקרב אימהות החיות בעוני, שהן המפרנסות העיקריות של ילדיהן והאחראיות העיקריות על הטיפול בהם. אימהותן של נשים אלה מוטלת בספק, כפי שטוענות כותבות מאמרים אחרים בגיליון זה, עקב מעמדן הנמוך ואי יכולתן, לעתים, לספק את צורכי ילדיהן. אבל גם אזרחותן מוטלת

בספק, עקב אי יכולתן להשתתף בשוק העבודה בהיקף מרבי בשל הצורך לטפל בילדיהן. במאמר זה טוענת לביא שהאידיאולוגיה הניאו-ליברלית מחלחלת לשיח האימהי, ויוצרת התלכדות של שני סוגי שיח, המכונה "אימהות ניאו-ליברלית". התלכדות זו, שבה הגדרות הגמוניות של אימהות טובה חוברות לקריאה הניאו-ליברלית לקחת אחריות אישית, מעצבת את האימהות המוסרית של אימהות החיות בעוני. אין אימהות זו מצטמצמת לדרישה הכללית מאימהות להתמסר ולטפל, אלא כוללת נטילת אחריות אישית בדרכים שונות שתכליתן לקדם את הכלתם החברתית של הילדים בעתיד. באמצעות חשיפת הדרכים שבהן אידיאולוגיה וסוגי שיח הגמוניים ברמת המקרו מעצבים את פעולותיהן של אימהות ברמה המקומית מסבירה לביא את השלכותיה היומיומיות של המדיניות החברתית העכשווית בישראל בהקשר של המחסומים וההזדמנויות הניצבים לפני אימהות החיות בעוני, שמצפים מהן להתאים את עצמן לאידיאל האם ה"ראויה".

מאמרן של עמית קפלן וענת הרבסט ממשיך את הדיון בקשר שבין מדיניות חברתית עכשווית לבין אימהות, תוך בחינת ההסדרים המוסדיים של הקשרים בין עבודה בשכר לבין חיי משפחה של אימהות חד-הוריות בישראל. ההתמקדות באימהות חד-הוריות תופסת מקום מרכזי בדיון באימהות, הן מכיוון שבעשורים האחרונים חלה עלייה נכבדה בשיעור המשפחות החד-הוריות בישראל והן מכיוון ששיעורי העוני בקרב משפחות אלה גבוהים בהרבה מאלה שבקרב שאר האוכלוסייה. כשהן בוחנות את המקרה הספציפי של השלכות של גירושין על שכון של אימהות גרושות, מראות קפלן והרבסט כיצד שינויים שחלו במדיניות החברתית, ובמיוחד המעבר למדיניות רווחה ניאו-ליברלית, השפיעו לרעה על יכולתן של אימהות גרושות לעבוד ולהשתכר יותר לאחר גירושין. שינויים אלה מלמדים שעוני בקרב חלק מהאימהות הגרושות אינו תוצאה של תהליך הקורה מעצמו, אלא פרי הבאושים של המדיניות החברתית. קפלן והרבסט טוענות שניתן לקשור מגמה זו לדה-לגיטימציה של אימהות חד-הוריות בישראל – מגנים אותן על כך שהן מקימות משפחה ללא גבר מפרנס, ומאשימים אותן בכך שאין אימהותן עומדת בהנחיות האימהות הפטריארכלית ה"ראויה".

אורית ברשטלינג ורוני סטריאר קושרים במאמרם בין השיח המשתנה בנוגע לטיבה של גבריות הגמונית לבין דימוין המשתנה של אימהות. המאמר מתבסס על ראינות דיאדיים בין אימהות לבניהן הבוגרים, ומתמקד בתקופת השירות הצבאי של הבנים. לטענתם של ברשטלינג וסטריאר דווקא הצבא, המזוהה על פי רוב כאתר חברתי המדיר מתוכו אימהות, הוא מרחב המאפשר התקרבות של האם לבנה. מעבר לכך החוקרים מסבירים ששיח משתנה על טיבה של גבריות בהקשר של השירות הצבאי מאפשר שינוי בדימוין של אימהות ומעבר מדימוי האישה הפסיבית הנותרת מאחור למה שהם מכנים "אימא זאבה", כזו הנוקטת עמדה אקטיבית גם במרחב הציבורי. הם קושרים בין שינוי מדיניות הצבא בנוגע למעורבות המשפחה בחיי החיילים לבין תהליך חברתי המטשטש את ההבחנה בין דמות הבן, הגבר הלוחם והעצמאי, לדמות האישה המחכה לו בבית. השינויים בפרקטיקות האימהות ובתפיסת המוסדות את האימהות – במקרה זה הצבא – מרחיבים את הבנתנו בנוגע לדרכים שבהן ניתן

לטלטל תפיסות אימהות פטריארכליות. יחד עם זאת, ניתן לפרש את פרקטיקות האימהות המתוארות במאמר – למשל התגייסות לטובת הבן מול מפקדיו ועיצוב מסלול שירותו הצבאי – כהרחבה של האחריות שהאימהות נדרשות ליטול על ילדיהן, גם כשאלה כבר בוגרים, גם בזירות שעד כה לא נדרשה בהן נוכחותן התמידית.

מאמרה של אפנאן מסארוה-סרור עוסק גם הוא באפשרות לשנות את תפיסות האימהות הראויה, דרך בחינת המקרה של נשים פלסטיניות מוסלמיות ממזרח ירושלים. מסארוה-סרור מתמקדת במקרה בוחן של התוכנית **חינוך חכם**, העוסקת באימהות ובגידול ילדים, שהתנהלה במסגד הכפר בהנחיית שייח'ה מקומית. לכאורה נראה שהאימהות חשופות לשתי מערכות ערכים סותרות, האיסלאמית והמודרנית-הדמוקרטית, ומכאן משתמע שהן יכולות להתמודד בשתי דרכים עיקריות: דחיית הערכים המודרניים וחזוק הערכים המסורתיים ולחילופין קבלת המסגרת המודרנית והטענתה בערכים מסורתיים המתאימים יותר לחברה שאימהות אלה חיות בתוכה. במאמר מראה מסארוה-סרור שדווקא באמצעות השילוב בין שתי מערכות הערכים הסותרות לכאורה מאפשרת התוכנית לטעון בתוכן חדש את דמות האם המוסלמית הראויה. אימהות ראויה שכזו, טוענת המחברת, קוראת תיגר על מודל האימהות המסורתית ומאפשרת לערער את הסדר המשפחתי הפטריארכלי שהאימהות נתונות בו ואת שליטת המשפחה המורחבת עליהן. עם זאת, מסארוה-סרור גם מתארת כיצד יציקת משמעויות חדשות, השאובות מהתרבות המערבית, למודל האם המוסלמית הראויה מעבה ומרחיבה את המודל ההגמוני של אימהות ראויה, המטיל על האם את האחריות הבלבדית על טובת ילדיה.

בחינת אימהות עכשווית בחברה הפלסטינית בישראל עומדת גם במרכז מאמרה של טל מלר. דרך התבוננות ביחסים המשפחתיים הרחבים יותר של נשים פלסטיניות אזרחיות ישראל בוחנת מלר כיצד שינויים בתבניות משפחתיות שונות, הרווחות בחברה הפלסטינית בישראל, משפיעים על דפוסי אימהות. כשהיא מפנה זרקור להצטלבות מיקומים בין מגדר, מעמד, השכלה, לאום ודת מראה מלר שלצד תבניות משפחה חדשות מכוננים דפוסי אימהות מגוונים. המאמר מציע מסגרת תיאורטית המשלבת בין המושג "קישוריות" לבין המשא ומתן המתמיד שאימהות מנהלות עם זיקותיהן, תוך שימוש במשאבים מגוונים, כדי להציבן במיקומים המאפשרים להם למצות את כישורונותיהן, יכולותיהן ושאיפותיהן. הניתוח הנשען על מסגרת תיאורטית זו מראה שלצד שימור היחסים המשפחתיים ותפקידן של אימהות, מתאפשר לאימהות פלסטיניות אזרחיות ישראל גם לנהל משא ומתן המתאגר את מיקומן המסורתי.

המתח שבין האפשרות לערער על מוסכמות דתיות מסורתיות בנוגע לאימהות ראויה לבין הדרכים שבהן ערעור שכזה עשוי דווקא להעמיק ולתקף מחדש את המודל ההגמוני של אימהות נמצא במרכז מאמרה של תהילה בלומנטל. המאמר מתמקד באימהות יחידניות מבחירה, המשתייכות למגדר הציוני-הדתי בישראל. דרך ראיונות העומק שערכה עמן מראה הכותבת כיצד למרות הזדהותן עם ערכי המסורת היהודית, המקדשת את מוסד המשפחה והנישואין, אין הן מוכנות לוותר על הזכות לאימהות, גם בהיותן רווקות. הקהילה שהן נמנות

עמה עשויה לתפוס את בחירתן כחתימה תחת התפיסות העומדות בבסיס חברה שמרנית והלכתית, ואף לנדות אותן. לעתים גם משפחתן תצטרף לנידוי. עם זאת, בלומנטל מסבירה שהבחירה להפוך אם אף מחוץ למסגרת משפחתית מסורתית עשויה גם לשקף את ההפנמה שהאימהות היא חלק מרכזי מתפקידה של האישה על פי הדת. הנשים שבחרו באימהות חד-הורית עשו זאת על פי רוב בלית ברירה, ולא מתוך כוונה לקרוא תיגר על הגדרות הגמוניות של משפחה ואימהות בחברה בכלל ובחברה הדתית בפרט. ההחלטה להפוך אימהות מתוארת כמימוש תכלית הנשיות בהתאם לתפיסות הגמוניות קיימות. ובכל זאת, תמיכה וקבלה מצד משפחותיהן של הנשים ומצד הקהילה הדתית-הציונית הרחבה, כפי שמציג המאמר, עשויות לשקף תמורות בהגדרת מוסד האימהות בקהילה זו.

לורן ארדרין, דבורה גולדן וסוטה רוברמן בוחנות את המושג אימהות ראוייה דרך ראיונות שערכו עם אימהות על תפיסות ופרקטיקות שלהן בנוגע לחינוך ילדיהן ובמפגשן עם בתי הספר שהם לומדים בהם. מחקרן נעשה לאור המגמה ההולכת וגוברת בישראל, כמו גם במדינות שונות במערב, המאפשרת ואף דורשת מעורבות הורים בחינוך ילדיהם בזירת בית הספר. בהקשר זה הראו מחקרים קודמים שדרישה זו, אף שכונתה מעורבות הורית – ניסוח נייטרלי מגדרית – מרחיבה למעשה את מחויבויותיהן של אימהות דווקא (Lavee & Benjamin, 2015). במאמרו בוחנות הכותבות אימהות משלוש קבוצות חברתיות בישראל – יוצאות ברית המועצות לשעבר, פלסטיניות ויהודיות – כולן ממעמד הביניים. המפגש עם בית הספר, כפי שמתואר במאמר, מלמד שהאימהות שותפות לרעיונות מסוימים אודות אימהות ראוייה, ובמיוחד לתפיסה שהאם היא האחראית הבלבדית כמעט על מילוי צרכי ילדיה, גם כאשר מדובר בזירת בית הספר. עם זאת, מיקומן השונה בחברה הישראלית כמו גם תפיסות תרבותיות מובחנות בנוגע לאימהות ולחינוך אפשרו לכותבות לזהות שינוי ותזוזה מהאידיאל ההגמוני של אימהות טובה, המתאפשרים תוך כדי הניווט בזירת בית הספר.

מאמרו של עינת קרן ועפרה מייזלס מציע מבט חדש על תפקיד האם ועל חשיבותה של האימהות, כשהן מתמקדות ביחסי אימהות ובנותיהן הבוגרות שהגדירו את עצמן כ"חברות הכי טובות". בתוך פרופיל יחסים ייחודי זה מצאו המחברות מערך יחסים של קרבה גדולה, העומדת בסתירה לפרופיל המקובל והנורמטיבי של יחסי אימהות עם בנות מבוגרות ונשואות. ניתן היה לתפוס את היחסים ההדוקים והאינטימיים בין אימהות לבנותיהן, כפי שעלו בראיונות העומק עם דיאדות אימהות-בנות, כהרחבת מחויבויותיה של האם הראוייה, המחויבת לנוכחות בחיי בתה, גם כאשר זו כבר נשואה ואם בעצמה. עם זאת, קרן ומייזלס מראות שעם התבגרותן של האם והבת, מתאפשר שינוי ביחסים, מיחסים היררכיים ליחסים שוויוניים יותר, דמויי חברות, שיש בהם הדדיות ושיתוף. נראה גם שיחסים קרובים אלה הובילו לרווחה כללית ולשביעות רצון מהחיים, הן של האימהות והן של בנותיהן. קרן ומייזלס בוחנות דפוס יחסים זה, הן דרך המסגרת התיאורטית של הספרות הפסיכואנליטית-הפמיניסטית והן דרך ההקשר החברתי-התרבותי של החברה הישראלית, הנתפסת כפמיניסטית וקולקטיביסטית. הן מדגישות, שאין לראות ביחסים קרובים אלה ביטוי לתפקוד

אישי ומשפחתי פתולוגי ולהתמזגות רגשית עד כדי ויתור על העצמי, אלא ביטוי של מחזור חיים נורמטיבי של מערכת משפחתית, המאפשר לאימהות לשמור על עצמי נפרד ועצמאי, בגיל מבוגר, דווקא לאור מערכת היחסים הקרובה עם ילדיהן. ניתן לדבריהן לתפוס מערכות יחסים אלה כמטריארכליות באופיין, ומתוך כך לקרוא תיגר על מקומה של האישה והאם בחברה פמיליסטית-פטריארכלית. עם זאת, חשוב גם לבחון את הרחבת גבולותיה של האימהות, שמתארות קרן ומיזלס, לאור מדיניות חברתית המעודדת ילודה, אך לא מעמידה שירותים מספקים לתמיכה בגידול הילדים. ייתכן שמערכות יחסים קרובות בין אימהות לבנותיהן הבוגרות מעוצבות לאור מציאות שכזו, המחייבת את המשך התגייסותן של הראשונות.

לבסוף, מאמרה של עינת לחובר בוחן את מודל האימהות, כפי שמשקף בסדרות טלוויזיה ישראליות פופולריות, שהעמידו במרכזן את חוויית האימהות: **אמא'לה ויום האם**. ההנחה של הכותבת הייתה שייצוגי אימהות במדיה משקפים את הנורמות ואת הערכים הרווחים בחברה בנוגע למוסד האימהות ולחוויית האימהות, ומאפשרים ללמוד הן על תהליכי הבניה ושעתוק של אידיאלים אימהיים, כמו גם על יכולתם לבטא עמדות המתנגדות לסדר החברתי הנוהג ולקרוא עליו תיגר. ניתוח הסדרות המוצע במאמר מצביע על אפשרות של שינוי בתפיסת האימהות הראויה בחברה הישראלית, מתפיסה הגמונית לקבלת אימהות סובייקטיבית, שיש בה פגמים, מגבלות וסתירות. האימהות המוצגת על המסך חושפת קשיים ואתגרים, המושקפים על פי רוב. **באמא'לה** פוגשים את האם שאינה מושלמת, אך "טובה דיה", **ויום האם** מנתצת את מודל האם הראויה, האינטנסיבית, ומציעה מודל אימהות חתרני של אם המעדיפה את צרכיה על צרכי ילדיה. שתי הסדרות מערערות על תפיסת האימהות כטבעית ומקדמות את ראייתה כאיכות נרכשת. ואולם, מסבירה לחובר, למרות השינויים המסתמנים בחוויית האימהות, אין הסדרות הנמצאות במוקד המאמר דוחות את מוסד האימהות ומצביעות על כך שאימהות עודנה בִּרְרַת המחדל של האישה הישראלית.

מקורות

- אבו-רביעה-קווידר, ס' (2017). **זהות מעמדית בהתהוות בקרב פרופסיונליות פלסטיניות בנגב**. ירושלים: מאגנס.
- איזיקוביץ', צ', טנר, ד' ובירין, י' (2014). **פגיעה מינית של אימהות ונשים בילדים** (נייר עמדה). ירושלים: משרד הרווחה והשירותים החברתיים.
- אייקן, ק' (2006). **התמודדות עם דיכאון אחרי לידה: בבית, איש אינו שומע את צעקתך**. קריית ביאליק: הוצאת אח.

בנימין, א' וניסים, ש' (2017). **הבנת חסמים לחילוץ מעוני במיקומים חברתיים שונים: חסמי תעסוקה וחסמים למימוש זכויות וקבלת שירותים** (דוח מחקר). ירושלים: המוסד לביטוח הלאומי.

ברק-ברנדס, ס' וגפן-קושילביץ', ש' (2010). "איפה רוז?!": בחינת סיקור רציחתה של רוז פיוז בעיתונות הישראלית כמקרה בוחן לייצוגי אלימות נגד ילדים. **מסגרות מדיה**, 5, 81-57.

ברקוביץ, נ' (1999). אשת חיל מי ימצא? נשים ואזרחות בישראל. **סוציולוגיה ישראלית**, ב(1), 313-277.

גוטוויין, ד' (2016). שלטון הנאמנות: ההתנחלויות וההיגיון האנטי דמוקרטי של משטר ההפרטה הישראלי. **תיאוריה וביקורת**, 47, 246-225.

הישריק, מ' (טרם פורסם). **אלימות נגד נשים בקהילה האתיופית: תרבות לעומת ביצוע מדיניות** (עבודה לשם קבלת תואר דוקטור בפילוסופיה). רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.

הקר, ד' ופרנקל, מ' (2005). הורות פעילה ושוויון הזדמנויות בעבודה: הצורך בשינוי מאפייניו של שוק העבודה. **עבודה חברה ומשפט**, יא, 303-275.

יזרעאלי, ד' (1997). תרבות מדיניות ונשים במשפחות שבהן שני מפרנסים בישראל. בתוך ר' ולר ור' כהן (עורכות), **משפחה ודעת, מבט עכשווי על המשפחה** (עמ' 107-80) ירושלים: משרד החינוך.

כץ, ח' וצפדיה, א' (2010). מבוא: המקף בין הפקרה והשגחה. בתוך ח' כץ וא' צפדיה (עורכים), **מדינה מפקירה מדינה משגיחה: מדיניות חברתית בישראל 1985-2008** (עמ' 31-7). תל אביב: רסלינג.

לנסקי, נ' (2017). "הרגשנו כמו בבית כלא לאימהות". **ישראל היום**, 29 ביוני. אוחזר מ- <http://www.israelhayom.co.il/article/487169>

מיכאלי, נ' (2008). ליצור עולם שאתה רוצה ולחיות את העולם שאתה יוצר. בתוך י' דרור (עורך), **הקהילות השיתופיות בישראל** (עמ' 523-477), רמת אפעל: יד טבנקין.

נצר-דגן, ה' (2003). **אימהות בפעולה: על ההבניה התרבותית של המעבר לאימהות כחזוייה נשית-אישית** (עבודה לשם קבלת תואר מוסמך). תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.

פוגל-ביז'אוי, ס' (1991). אימהות ומהפכה: נשים בקיבוץ, 1910-1948. **שורשים** (כרך ו, עמ' 163-143). יד טבנקין: המכון לחקר הקיבוץ ותנועת העבודה.

פוגל-ביז'אווי, ס' (1999). משפחות בישראל: בין משפחתיות לפוסט מודרניות. בתוך ד' יזרעאלי, א' פרידמן, ה' דהאן כלב, ח' הרצוג, מ' חסן, ח' נווה וס' פוגל-ביז'אווי (עורכות), **מין, מגדר ופוליטיקה** (עמ' 107-166). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

פלג, א' (2016). **"בית משלהן" – בחינת סוגיות של זהות, משמעות ושייכות בקרב אימהות לסביות בישראל על רקע התזוזה מהשוליים החברתיים למרכז** (עבודה לשם קבלת תואר דוקטור בפילוסופיה). רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.

פרוני, א' (2009). **אימהות: מבט מהפסיכואנליזה וממקום אחר**. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

פרידמן, א' (2007). אימהות בראי התיאוריה. בתוך נ' ינאי, ת' אלאור, א' לובין וח' נוה (עורכות), **דרכים לחשיבה פמיניסטית: מבוא ללימודי מגדר** (עמ' 189-242). רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.

הקר, ד' ופרנקל, מ' (2005). הורות פעילה ושוויון הזדמנויות בעבודה: הצורך בשינוי מאפייני שוק העבודה. **עבודה חברה ומשפט, יא**, 275-282.

פרנקל, מ', הקר, ד' וברוידא, י' (2011). משפחות עובדות במשפט הישראלי: בין ניאוו-ליברליזם לזכויות אדם. בתוך מ' שילה וג' כ"ץ (עורכים), **מגדר בישראל: מחקרים חדשים על מגדר ביישוב ובמדינה, סדרת עיונים בתקומת ישראל** (עמ' 682-727). באר שבע: אוניברסיטת בן גוריון בנגב.

קרומר-נבו, מ', לביא-אג'אי, מ' והקר, ד' (2014). **מתודולוגיות מחקר פמיניסטיות. תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד**.

רדאי, פ' (1995). על השוויון. בתוך פ' רדאי, כ' שלו ומ' ליבן-קובי (עורכות), **מעמד האשה בחברה ובמשפט** (עמ' 19-63). תל אביב: שוקן.

רובינשטיין, ד' (2000). מה קרה, חצי משרה? **נגה**, 38, 13-17.

רוזנהק, ז' ושלו, מ' (2013). הכלכלה הפוליטית של מחאת 2011: ניתוח דורי-מעמדי. **תיאוריה וביקורת**, 41, 45-68.

שדמי, א' (2015). מבוא: בין תוהו, כשלים, קסם וחזון. בתוך א' שדמי (עורכת), **דרך אם** (עמ' 11-61), תל אביב: רסלינג.

Barak-Brandes, S. (2017). Ideologies of motherhood in contemporary Israeli TV commercials. *Communication, Culture and Critique*, 10, 58-75.

- Berkovitch, N. (1997). Motherhood as a national mission: The construction of womanhood in the legal discourse in Israel. *Women's Studies International Forum*, 20(5-6), 605-619.
- Blair-Loy, M. (2003). *Competing devotions*. Cambridge: Harvard University Press.
- Cheruvallil-Contractor, S. (2016). Motherhood as constructed by us: Muslim women's negotiations from a space that is their own. *Religion and Gender*, 6(1), 9-28.
- Cohen-Israeli, L. & Remennick, L. (2015). "As a divorcee, I am a better father": Work and parenting among divorced men in Israel. *Journal of Divorce & Remarriage*, 56(7), 535-550.
- Christopher, K. (2012). Extensive mothering: Employed mothers' constructions of the good mother. *Gender & Society*, 26(1), 73-96.
- Collins, P. H. (2002). *Black feminist thought: Knowledge, consciousness, and the politics of empowerment*. New-York: Routledge
- Crenshaw, K. (1989). Demarginalizing the intersection of race and sex: A black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory and antiracist politics. *University of Chicago Legal Forum*, 1, 139-167.
- Dow, D. M. (2016). Integrated motherhood: Beyond hegemonic ideologies of motherhood. *Journal of Marriage and Family*, 78(1), 180-196.
- Fogiel-Bijaoui, S. (2016a). Navigating gender inequality in Israel: The challenges of feminism. In E. Ben-Rafael, J. Schoeps, Y. Sternberg, & O. Gluckner (Eds.), *Handbook of Israel: The major debates* (pp. 423-436), Berlin: De Gruyter Oldenbourg.
- Fogiel-Bijaoui, S. (2016b). Families in Israel. In C. L. Shehan (Ed.), *The Wiley Blackwell Encyclopedia of Family Studies* (pp. 1222-1226) (1st ed.). Boston, MA: John Wiley & Sons, Inc.
- Frenkel, M. (2008). Reprogramming femininity? The construction of gender identities in the Israeli hi-tech industry between global and local gender orders. *Gender, Work & Organization*, 15(4), 352-374.

- Frenkel, M. & Wasserman, V. (2016). Corporate work-family policies and gender-religiosity intersectionality. *Academy of Management Proceedings*, 2016 (1) 12851.
- Sharon, H. (1996). *The cultural contradictions of motherhood*. New Haven: Yale University Press.
- Helman, S. (2011). "Let us help them to raise their children into good citizens": The lone-parent families act and the wages of care-giving in Israel. *Social Politics*, 18(1), 52-81.
- Herbst, A. (2012). Discourse of need: The case of child support (payment assurance). *Women's Studies International Forum*, 35(4), 214-222.
- Izraeli, D. N. (1992). Culture, policy, and women in dual-earner families. In S. Lewis, D. N. Izraeli, & H. Hootsmans (Eds.), *Dual-earner families: An international perspective* (pp. 19-45). London: Sage.
- Kandiyoti, D. (1988). Bargaining with patriarchy. *Gender & society*, 2(3), 274-290.
- Lavee, E. (2016). The neoliberal mom: How a discursive coalition shapes low-income mothers' labor market participation. *Community, Work & Family*, 19(4), 501-518.
- Lavee, E., & Benjamin, O. (2015). Working-class mothers' school involvement: A class-specific maternal ideal? *The Sociological Review*, 63(3), 608-625.
- Lavee, E. & Benjamin, O. (2016). "I've got no choice": Low-income mothers' emotional management of caring crisis. *Journal of Family Issues*, 37(7), 997-1021.
- Macdonald, C. L. (2011). *Shadow mothers: Nannies, au pairs, and the micropolitics of mothering*. California: University of California Press.
- Mandel, H. & Shalev, M. (2009). Gender, class, and varieties of capitalism. *Social Politics*, 16(2), 161-181.
- Meller, T. (2016). Economic violence towards Palestinian Israeli women. *International Journal of Innovative and Applied Research*, 4(6), 22-34

- Okun, B. S. (2016). An investigation of the unexpectedly high fertility of secular, native-born Jews in Israel. *Population studies*, 70(2), 239-257.
- O'Reilly, A. (2016). *Matricentric feminism: Theory, activism, and Practice*. Ontario: Demeter Press.
- Phoenix, A. & Woollett, A. (1991). *Motherhood: Social construction, politics and psychology*. Sage Publications, Inc.
- Rich, A. (1976). *Of women born*. New York: W. W. Norton & Company.
- Rom, M. & Benjamin, O. (2011). *Feminism, family, and identity in Israel: Women's marital names*. New York: Palgrave Macmillan.
- Stone, P. (2007). *Opting out? Why women really quit careers and head home*. California: University of California Press.
- Triger, Z. (2013). The child's worst interests: Socio-legal taboos on same-sex parenting and their impact on children's well-being. *Israel Studies Review*, 28(2), 264-281.
- Weigt, J. (2006). Compromises to carework: The social organization of mothers' experiences in the low-wage labor market after welfare reform. *Social Problems*, 53(3), 332-351.

